

קריאה ב"שמחת עניים"

א

פליאה היא ותהי לפליאה, אשר שלוש עשרה שנה לאחר תופעת המה-דנרה הראשונה של "שמחת עניים" לנתן אלתרמן מסתכמת הספרות שגבר תבה על הסיבת שירה מפוארת זו בקומץ מאמרים פזורים, שלא ניסו ואף לא יכלו אלא להתרשק על דלי-תותיה ולתהות על כמה מסימניה התי-צוניים. אכן, גורלם של "כוכבים בחוץ" ושל "מכות מצרים" לא היה טוב מזה, ועוד יאשם דורנו על הונחת הטיפול והעיון בשירתו של אלתרמן, שאין, אולי, כמותה לחשיבות מאז נדם קולו של ביאליק.

אין בכוננתו של מאמר זה למלא את החסרון, ואין ביכולת כותבו לעשות מה שלא עשו גדולים וטובים ממנו, אך הגיעה השעה, כמדומה, לפתוח בלימוד שירתו של אלתרמן, ולהפוך בה ולחפור בה ולהתחיל להשוף אור רותיה הננויים לעיני הדור.

הרינו פותחים ב"שמחת עניים" בעיר קר משום שספר זה נחשב לקשה ולי-סתום בספרי המשורר. ב"כוכבים בחוץ" ישנו מעוף רעיוני ויצירי לא פחות מב"שמחת עניים", אך היסוד האמפוזינלי החזק המפעם בספר שירי ריח הראשון של משוררנו, היה בו כדי לכבוש את לבו של הקורא ואף למרסור לו משהו מעצמת נשימתם של השירים, גם בשעה שלא היה מסוגל לעמוד במבחן ניהוחם העיוני. כנגד זה מבוכס ספר "שמחת עניים" על מעוף אינטלקטואלי-פילוסופי בראש ובראשונה, בלי שתדלל כלל ועיקר עצמת הריגש הכנוסה בהם, והן זהו סימן בגרות ראשון במעלה למשורר. האלמנט הפילוסופי, המבנה הקומפוזי ויצירי החמור, אחדות הסמל העוברת בכל הספר — כל אלה מעמידים לפני קורא "שמחת עניים" תפקיד קשה, שאינו ניתן להמלא אלא לאחר קריאה שלישית ורביעית, ואולי עשיריית, ולאחר הסתייעות בכל הציוד של ניתוח שירה מודרנית, אכן, אילו נקטנו בכלל: "מן הקל אל הכבד" — צריכים היינו להתחיל בספר שיריו השלישי של אלתרמן, הלא הוא "מכות מצרים", שבו הגיע המשורר לבהירות ולפשטות קלאסית, לבגרות שלמה ולהתמזגות עילאה, אך כיון שאין בידו ואין בכוחו אלא להותחיל במצוה, הרי מוטב שנתחיל מיד במ"לאכה הקשה, בספר שלנביו גדולה ביותר חשיבות תפקידה המבצע של הביקורת.

אמרנו: קריאה ב"שמחת עניים", לא מאד בקורת מסכמ, אף לא קביר עת מקומה של היצירה בשירת המ"שורר, אף לא קביעת ערכה בשירתנו בכלל, שהם נושא למחקר בפני עצמו. על כרחנו נמנע משכבות מחקר חשרות גם בגוף השירים, ענין "ל"רות שלימה היא לשון המשורר, שהיא בלי ספק תחולית המגובשת והאיתנה ביותר בקורחחיבור בין "עברית-הדורות לעברית-החיה של ארץ-ישראל" אל המתחרשת-אגב עיסוקנו בקריאת השירים נזקק, כמונן, גם לסוגית-הלי-שון, אך שום עיסוקיאגב לא יוכל אפילו לסמן את היקף המחקר הנדרש בשביל להבין את קסמי לשונו של אלתרמן וסחריה, על כרחנו נזנית.

באתה מידה, גם את הדין המעסיק, המיוחד, באלמנטים המוטיקליים של שירת משוררנו, אף שאין עוד יודעי נגן כמותו בשירתנו, אף בזה לא נעי סוק אלא אגב קריאת-השירים, ומסתבר שך הוא דרכנו: נלך לפי השיריים עצמם, מן הפרט אל הכלל, מן הלימוד אל הדין.

ב

צריך אדם לקרוא את ספר "שמחת עניים" קריאה ראשונה של "מה" בש"ביל שיתגלה לו מפתח שער ראשון להבנתו, שער המבנה, "שמחת עניים" אינו קובץ שירים, אלא יצירה אחת הבנויה פרקים, שיש לה סימנים של אחרות היצונית ומתוח של אחדות פנימית, שבלעדיה לא יובן כהלכה אף אחד מן החלקים הבודדים כשלעצמם.

על האחדות הפנימית הזאת נוכל לעמוד רק לאחר ידיעה מעמקת של השירים, וכאן מודרך לכאורה פארא"דוכס משונה, אך דוקא בו פתח להי-בנת יסוד חשוב בשירה המודרנית, הפאראדוכס הוא בכך שאין שירי הספר נקנים לקורא אלא מתוך ידיעת אחי דתו וכללותו, ובאתה שעה אין אחי דת וכללונו אלו מתפרשות לקורא אלא לאחר ידיעה מעמקת בשירים, יש כאן משואה של שני נעלמים, כפיכול, היונקים משמעותם זה מזה, אך כאך כאן מצאנו את סוד קסמה של שירה מודרנית בכלל ושירה אלתרמן בפרט, שאין היא נסמכת על מפתח מ"בחוץ" (בנושא, במלל, בסימנים, בשמות) אלא מפתחה הבוי בתוכה, מתרון ההידה — בסתומותיה, ואין היא מתפענחת אלא קמצא קמצא, מתוך עצמה, מתוך ששני הבעלמים בונים זה את זה וגואלים זה את זה מעט-מעט, מה שמביא את הקורא הנאמן לידי מצב נפשי נעלה של הודות מלאה לא עם דברים המ"קובלים עליו והחביבים עליו במקום אחד ומשעה אחרת — אלא עם כוח עצום המתגלה לו כמין גילוי ראשון, בשיר זה ובמקום זה ובשעה זו.

דרכו של עולם, שנהיה מתחילים בקליפה, בסימנים היציריים, שלושה סימנים היציריים של אותה אחדות פנימית מתגלים לנו עם הכרות רא"שונה בשירי "שמחת עניים": שם הספר, שיר פתיחתו ושיר סיומו, ומה שמתגלגל מהם: זכרי "קהלת" שבו, "שמחת עניים", הריחו שם דרטיטי מעורר, המורכב משני יסודות מגוונים, (שמחה מזה ועניים מזה) והיוצר משום כך מתיוות סיפורית מן הרגע הראשון לקריאתו. כבר כאן פוג"שים אנו בתכונתו של המשורר להזק את האלמנטים השונים של שירתו זה מכוונו של זה, מן הרגע הראשון ברור לנו כי שמחת עניים היא שמחה אח"רת, ומן הרגע הראשון ברור לנו כי העניים שפקדתם השמחה — אחרים הם, בהמשך קריאתנו בספר נכיר תהי לה זיקא את העניים, או ביתר דיוק את העני, שהוא במובן מה גיבור הספר, את השמחה לא נכיר אולי כתומה לעולם, ואולי נצטרך להוסיף ולבקש אחריה בספריו האחרים של המשורר, שהריה, כמדומה, שמחת מסתורית, ספירה מעשר הספירות, (המשך בעמוד 4)

מ שמור

קריאה בשמחת עניים

(המשך מעמוד 3)

אולי עליונה על כולן, אולי היא שמה העתיקה חדש של כל תקות אנוש, דאולי אף יותר מכך, ואולי אף יותר ממה שנרמז והוגה בלוחטים ובמטריי אים בשידי ומשורר. ומכל מקום סבר עה היא בחותם עמוק של טראגדיה, מין שמחה שמעבר לחיינו — מין, אכן: שמחת עניים.

אף הביאו שוב אותו ותניא מנדדים: „ארבעה תשובין כמת וגר“ — וגו' אולי יותר בעני מאשר במה. ורצו להקל, כלומר: מוז שמצינו שבאמר מיתה לא היתה הכוונה אלא לעניות, אך משנטבע בהמשך הזמן אותו מא" מר מפורסם, קצר ובלתי נשכח: „עני חשוב כמת“ — כבר היו שני חל-קי המאמר, העני והמת, בעלי משקל שווה, ובמרוצת ההיסטוריה ההזדוית נעשו המיתה והעניות למין אחדות אחת, אפינית, מיטטית כמעט, ואפשר אומר: מיתולוגית. מתוך כל אותם מעמקים היסטוריים, שיש בהם זכר דורות ואימת דורות ואף תקות דורות עלתה הקונצפציה של „שמחת עניים“, הובניה למעשה על מובולוגים של עני מת, או מת עני, המדבר אל ארץ התיים מתוך קברו.

כאמור, דוקא העניים, „בעליהשמח“ יתגלו לנו בהקדם, אין ספק שמי אמר אבותינו נורא־החכמה: „עני חשוב כמת“ מונה עמוק־עמוק ביסוד הקונצפציה הכוללת של ספר „שמחת עניים“, לפיה הניבור המדבר הוא עני ומת גם יחד. כל הקורא את הבית הראשון בשיר הראשון בספר, והוא מעין זומשך והסבר לשמו של הספר, לא יוכל שלא להסכים להנחה זו:

דפקה על הדלתו שמחת עניים,
כי זוכה לה האיש עד עת.
ותשא כנוריה שמחת עניים,
וישמח בה עניי־קמת.

(ע" 5)
בישעה שאמרו הדיל (גדרים ס"ד, ע"ב): „ותניא: ארבעה תשובין כמת: עני ומצורע וסומא“, ובשעה שאמרו (גדרים, ד' ע"ב): „עניות כמיתה“, וכי שעת שחזרו ואמרו (עבודה זרה, ה' ע"א): „מאי מיתה? — עניות“, ושם

כל הקורא את שירו האחרון של הספר, השיר „סיום“ (ע' 96) יבין מיד כי שירו הראשון של הספר, שיר הפתיחה, אינו זה שאת ביתי הראשון הבאנו לעיל (והוא כאמור מעין המשך השם ופירושו), אלא השיר הנקרא „שיר לאשת נעורים“, הפותח בא" קורד ונפלא:

„לא הכל תבלים בתי,
לא הכל תבלים והבל.“

(ע' 9)

שיר הפתיחה ושיר הסיום עשויים לתת לנו פתח־הבנה במהותה של השמחה, וכדרך שהקדמנו להציץ בסודם של עניים, נקדים כאן ונציץ בסודה של שמחה.

„שיר לאשת נעורים“, פותח באותו אקורד נפלא, אופטימי, ובמשך שני הבתים הבאים קורא באוזני המשורר את שבעת נאמנותו לאהבה, לשמחה, לאשת־הנעורים, ולכל מה שהוא כל אלה ביהוד, ואף הרבה יותר מכך. אך עם שינוי זריף במקצב, בצליל, בנ" שימה, מוריד אותנו המשורר, מדרגה אחד מדרגה, מכה אחר מכה, מגובהי השבועה הנרגשת אל מעמקי הסבל, העוני, החלי, המות, וכל מה שהוא כל אלה ביהוד ואף הרבה יותר מכך. השיר מוליך אותנו עד אל מותו של המדבר, עד אל קברו, מעתה ידבר אלינו ואל אשת בדיחו—מארץ, טערש אדמתו, אכן, בטרם יחזור ויהתום את שירו ב„לא הכל תבלים בתי, לא הכל תבלים והבל“, הריהו קורא עוד קרי את תקוה אחרונה — מחונקה, כבושה ונואשת: „עוד יבוא יום שמחה, בתי“, ואף יודע הוא באותה השעה, יריעה שאין הימנה מנוס: „וצנחת על אדמת בריתי ואלי יורידוך בחבל“.

מהלכו של השיר הוא משיא השמחה, משיא ההתעוררות המאגורית, שקולה, תרועה והויה רמים, אל תהום היאיש, זסבל, המות, שנעימתם מינורית, וקרי

על שני דברים המונחים ביסוד אחרותו של הספר עמדנו עד עתה: על הקונצפציה של עני כמת ועל הת-

לם בעפר, המשורר מוליך אותנו מן השמחה — אל ענייה — אל מותם.

שיר הסיום של הספר, כנגד זה, סותח במותה של „אשת הנעורים“, או תהי אשר תהי זו אשר בשם „בתי“ יקרא לה המשורר, ומכאן, לאחר שנשלם ספר המלחמות והיסורים הנר" אים שמאחריו, ממותה של התקוה, של השמחה עצמה, דוקא מכאן, מתרוממת בבתי־אחת ובמהירות, משורה לשורה, בטיסה ובינוק — השבועה החדשה, האחרונה המסיימת את הספר: „לא יוכל, לא יוכל לך מות“ ופתאום, ומכאן — משמעות אחרת למות, לעניות, למלחמת־החיים, לקר" בן, לשמחה.

וברוח של השלמה גדולה ושלום ער" למים, בכנרות נאורה יודעת כל, חותם המשורר את ספרו:

„עוד תתיי בין אהים, בתי,
עוד תראי פי יגעתי לא להבל,
ולעתי, על אדמת ברייתי,
בנך משקב לך ימד בחבל.
לא הכל תבלים, בתי,
לא הכל תבלים והבל.“

(ע' 97)

ד.
על שני דברים המונחים ביסוד אחרותו של הספר עמדנו עד עתה: על הקונצפציה של עני כמת ועל הת-

פשיה של השמחה, לא כמתת הסוד הבאה על הענייכמת מבחוק, אלא כהכרה העקרון העמוק ביותר של גר" רלו וההתגברות עליו, ישנו עוד יסוד אחר, מן הנראים לעין, העובר כחוט השני בספר שירים עשיר־סמלים זה, ואף הוא יסייענו בשמירת חוט האה" דות.

כבר בפסוק הראשון „לא הכל תבלים בתי, לא הכל תבלים והבל“, גרמזים אנו על אסוציאציה לספר „קהלת“, בדרך הניגוד, בדרך האנטייתזה, ואכן, הרבה זכרי קהלת, בסמל וברעיון, משוקעים בספר „שמחת עניים“, גם דפרוף קל על פני שטחם של השירים יגלה לנו את האלמנטים הללו במ" קומת שונים, שיר כ„מקרה הכסיל והחכם“ (ע' 53) בנוי כולו על הפסוק הנודע מ„קהלת“ (פרק ב', פסוק י"ד) „החכם יעניו בראשו והכסיל בחשך הולך, יודעתי גם אני שמקרה אחד יקרה את כלם“, ושיר אחר, „כאשר הרואות תחשכנה“, אף הוא, יונק סמלו וכוחו הפנימי ואף תוקף ציורו מתיאור הזקנה הקלאסי, אשר בפרקו האחרון של ספר „קהלת“, תמישת המות של „שמחת עניים“ מנוגדת לפי כל מהו" הה לתמישת המות של קהלת; ולמע" שח הוא הדין בתמישת החיים של" המ, קהלת שנא את חיי האדם עלי אדמות, ושנאתי את החיים כי רע עלי המעשה שנעשה תחת השמש,

כי הכל תבל ורעות רוח“, ושבח אני את המתים שכבר מתו מן החיים אשר המה חיים עדנה“, אך עם זאת, וכתר צאה מכך, הריהו מתייב את החיים מין חיוב קטן, מעשי, „פראקטי“, של בעל „עצות טובות“, אף כי כרי לו שהמות הוא הפתרון הטוב ביותר לכל הצרות, כנגדו אהוב בעל „שמחת עניים“ את החיים אהבה עזה, אך פוקח עינים גלויות גם אל מול סוד המות, ואף מגיע לירי השלמה גדולה בין מות לחיים, בין עניות לשמחה, ובפיו לא „עצות טובות“ לחי את חייו אלא יעוד, וקרבו וחוקו.

אפשר לנו לאמר, איפוא, שספר „שמחת עניים“ מלווה מעין צליל כמסו של מוזהא נגד „קהלת“, פעמים במפ" רש „לא הכל תבלים והבל“, אך לרוב במוצנע ובמרומו. אפשר לנו לאמר שס" פר „שמחת עניים“ נכתב כמין אנטי" פוד ל„קהלת“, זה ספר השבע, שאיני מניח לו לעשיר לישון. אפשר לנו לאמר, איפוא: „שמחת עניים“ — נגד „עצבות עשירים“, ואף שפסוק אחרון זה נשמע כחיזוק, הרי גם בו פחה לשירת אלתרמן כולה, שהסיעה את הליריקה שלנו מנתיבים של צער העולם וצער היחיד, ושאר מיני יגונות והיטוסים וחולות־רעות ונטעה אותה בלב לבו של עולם החיים, השמחות, המלחמות והתקוות.

כמדומה, נכונים אנו עכשו ליקרב ולקרוא בשירי „שמחת עניים“, שיר אחר שיר.